

Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej

Liczne opracowania poświęcone historii kartografii XVIII wieku wskazują na istotną rolę, jaką odgrywał prymas Michał Jerzy Poniatowski w dziedzinie zarówno kartografii kościelnej jak i świeckiej. B. Olszewicz pisał o nim w następujący sposób: „Poniatowski Michał Jerzy (1736–1794), brat króla, ks. prymas, arcybiskup gnieźnieński, protektor kartografii”¹. Osoba prymasa wiązana jest z najważniejszymi inicjatywami dotyczącymi opisanie oraz skartowania ziem polskich w czasach stanisławowskich, stąd podjęcie sformułowanego wyżej tematu wydaje się jak najbardziej uzasadnione. Dodatkowym elementem skłaniającym do zainteresowania jego działalnością jest fakt, że postać ta nie posiada odrębnej monografii historycznej, nie licząc wyczerpującego biogramu Z. Zielińskiej w „Polskim Słowniku Biograficznym”². Zdecydowanie więcej uwagi przywiązywano do roli jaką w rozwoju kartografii odegrał brat prymasa, król Stanisław August. Na czoło wysuwają się tu opracowania Karola Buczka³.

Działalność biskupa Michała Poniatowskiego w diecezji płockiej posiada obszerną literaturę pióra S. Grzybowskiego. W serii artykułów publikowanych w „Studiach Płockich” w latach 1973–1978 podejmował on zagadnienia związane z działalnością duszpasterską oraz działalnością na polu reform szkolnych Poniatowskiego w czasie, kiedy piastował funkcję biskupa płockiego. Bez wielkiej przesady można zaryzykować stwierdzenie, że jego działalność w diecezji płockiej, a następnie przeniesienie wypracowanego modelu na inne diecezje, odmieniły jakość prac kartograficznych w Polsce. Powstanie przy dworze królewskim specjalnego zespołu kartograficznego, w pracach którego początkowo brali udział Karol Perthées, Jan Bakałowicz i Franciszek Czaki, nie przyniosła szybkiego

¹ Jego nazwisko pojawia się przy kilku najważniejszych przedsięwzięciach kartograficznych epoki stanisławowskiej, B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, Warszawa 2003, s. 55, 59–61, 64, 79.

² Z. Zielińska, *Poniatowski Michał*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 27, Wrocław 1983, s. 455–471.

³ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej XV–XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963 (poszerzone wydanie angielskie: *The history of Polish cartography from the 15th to the 18th century*, Wrocław 1966); tenże, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, t. 3, 1935, s. 115–321.

rozwoju kartografii wielkopowierzchniowej. Koncentrowano się głównie na gromadzeniu oraz przeredagowywaniu istniejących już map⁴. Zmianę jakościową, jaką przyniosło gromadzenie materiałów kartograficznych z terenu uświadamia porównanie *Polonii* Karola Perthéesa oraz *Carte de la Pologne* Giovanniego Rizziego i Józefa Aleksandra Jabłonowskiego z tzw. „mappami szczególnymi” zbliżonymi w skali do map topograficznych, których pierwsze arkusze datuje się na początek lat osiemdziesiątych. Dopiero idea sporządzenia szczegółowych opisów parafii, jaka powstała w otoczeniu prymasa Poniatowskiego w czasie jego rządów w diecezji płockiej, dała szanse przygotowania map zawierających pełną sieć osadniczą w skali szerszej niż obszar tylko jednego województwa.

Wyrażnie dostrzega to K. Buczek, w biografii Karola Perthéesa wprowadzając cezurę roku 1781 jako początku jego prac nad „mappami szczególnymi”. W tym kontekście bardzo ważne staje się rozpoznanie kulis powstania pierwszych map w 1783 i 1784 roku (województwo mazowieckie i płockie) oraz ich związku z mapami diecezji płockiej z 1779 roku⁵. Istotną rolę może tu odegrać analiza afiliacyjna materiałów pozostawionych w postaci opisów koronnych oraz map diecezji płockiej i województwa mazowieckiego. Jak wynika z memoriału Karola Perthéesa skierowanego do króla, początkowo zakładano odmienny w stosunku do później wdrożonego sposób opracowania, biorąc za podstawę itineraria (opis dróg z odległościami między osiedlami). H. Rutkowski, w niepublikowanym tekście na temat Karola Perthéesa i map mazowieckich, dostrzega rozbieżność pierwotnego założenia metodycznego wyrażonego w memoriale z praktyką, jaka obowiązywała przy opracowaniu „mapp szczególnych”. Chodzi o wykorzystanie ankiet parafialnych, zainicjowanych w diecezji płockiej w 1778 roku. Pewnym problemem pozostaje ustalenie faktycznego inicjatora całego przedsięwzięcia. Osoby zajmujące się dotychczas problematyką ankiet parafialnych dość zgodnie przypisują inicjatywę całego przedsięwzięcia biskupowi płockiemu Michałowi J. Poniatowskiemu, zaś przygotowanie ankiety oraz jej opracowanie – plebanowi w Tarchominie Franciszkowi Czajkowskiemu⁶. Nieco odmienne stanowisko prezentuje tu H. Rutkowski, idąc za głosem B. Olszewicza, który przypisuje inicja-

⁴ K. Buczek, *The history of Polish cartography*, s. 98–99.

⁵ Nieznane rękopisy map województwa sandomierskiego i mazowieckiego K. Perthéesa, istotne ze względu na porównanie z mapami Franciszka Czajkowskiego, odnalazła ostatnio w Petersburgu A. Ertman, *Dwie rękopiśmienne mapy Karola Perthéesa w zbiorach Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 2, s. 141–147.

⁶ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 56–57; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 r. Dekanat grodzieński*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 7; W. Wernerowa, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 165–192, s. 165; „*Regestr diecezjów*” Franciszka Czajkowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784, oprac. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006, s. VII.

tywę Franciszkowi Czajkowskiemu, biskupowi zaś jedynie objęcie tego pomysłu kuratelą⁷.

Inicjatywy opracowania map całej Rzeczypospolitej wychodziły z różnych kręgów skupionych wokół dworu królewskiego. Oprócz nadwornych kartografów związanych z Komisją Wojskową istotną rolę odgrywała tu bez wątpienia Komisja Skarbowa oraz Komisja Edukacji Narodowej, na czele której stał od 1775 roku biskup Michał Poniatowski. To na jej forum przedstawiane były kolejne projekty opracowania map dla całej Rzeczypospolitej (August Sułkowski, 26 listopada 1773; Marcin Odlanicki Poczobut, 14 października 1777)⁸. Droga F. Czajkowskiego do grona kartografów królewskich prowadziła przez dwór prymasowski, a nie odwrotnie, jak chciał B. Olszewicz⁹. Biorąc pod uwagę to, że Franciszek Czajkowski pełnił jedynie rolę plebana w Tarchominie (od 22 kwietnia 1774 r.¹⁰), trudno przypisać mu aż tak ważną rolę oraz możliwości dostępu do brata królewskiego, a nawet więcej – wysuwania aż tak daleko idących inicjatyw organizacyjnych. Bardziej prawdopodobne jest, że biskup płocki Michał J. Poniatowski, bogaty zarówno w doświadczenia zagraniczne, jak też pracę przy komisjach królewskich, głównie Komisji Edukacji Narodowej, wybrał – w nieznanym dotąd okolicznościach – ks. Franciszka Czajkowskiego do realizacji swojego zamierzenia. Początkowo nakazał sporządzenie skróconego kwestionariusza dla parafii diecezji płockiej (ankieta 5-punktowa, 1778) oraz wzorcowego opisu parafii Tarchomin, gdzie plebanem był Franciszek Czajkowski. Nie bez znaczenia było tu z pewnością doświadczenie administracji kościelnej w przeprowadzaniu od czasów soboru trydenckiego cyklicznych opisów parafii w czasie wizytacji kanoniczych. Sam mechanizm opisu polegający na wypełnianiu przygotowanego kwestionariusza przypomina bowiem powszechne w XVII i XVIII wieku wielopunktowe ankiety dotyczące funkcjonowania parafii, które wypełniali wizytujący z polecenia biskupa (lub sami biskupi osobiście).

W tym miejscu należy postawić pytanie o okoliczności decyzji i wybór parafii Tarchomin oraz jej plebana do takiego zadania. Z. Drzewiecki, biograf ks. F. Czajkowskiego, podaje dość ciekawy trop wskazujący, że ważnym czynnikiem sprzyjającym decyzji biskupa mogło być położenie geograficzne parafii Tarchomin, położonej w niedalekim sąsiedztwie rezydencji biskupa w Jabłonninie. W czasie swoich, zapewne częstych, podróży z Jabłonną, gdzie w latach siedemdziesią-

⁷ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 44 („Zapewne z inicjatywy Czajkowskiego podjęta została myśl opracowania dokładnej mapy Polski na zasadzie kwestionariusza, rozesłanego do wszystkich proboszczów”); H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, s. 4 (dostęp: http://mapy.geohistoria.pl/perthees/TMH-Komentarz_do_map_Pertheesa.pdf, 11 września 2012); tenże, *Kartografia na wystawie „Stanisław August, ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator 1764–1795”*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 2, s. 188–189 („Inicjatorem ankiety parafialnej był ks. Franciszek Czajkowski, a nie król i nie biskup”).

⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 41–43.

⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 33, 43–44; K. Buczek, *Czajkowski Franciszek*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 4, Warszawa 1938, s. 152–153.

¹⁰ K. Buczek, *Czajkowski Franciszek*, s. 152–153; *Parafia Tarchomin wieś. Opis z 1785 r. ks. Franciszka Czajkowskiego*, oprac. Z. Drzewiecki, Żąbki 2000, s. 16.

Ryc. 1. Fragment *Mappy szczególnej województwa mazowieckiego* z 1783 roku autorstwa Karola Perthésa, przedstawiająca drogę z Jabłonną przez Tarchomin w kierunku Warszawy

tych powstawał nowy pałac, do Warszawy biskup Poniąkowski przejeżdżał przez Tarchomin i prawdopodobnie spotykał miejscowego plebana Franciszka Czajkowskiego.

Biskup znalazł w ks. F. Czajkowskim doskonałą osobę do wdrożenia na terenie diecezji płockiej – wg określenia K. Buczka – eksperymentu na wzór francuski (diecezje Bourges, Amiens) dotyczącego opisu diecezji. Trudno stwierdzić, kto opracował metodę gromadzenia materiału, ale przygotowanie matematyczne

F. Czajkowskiego może wskazywać na jego osobę. Powodzenie eksperymentu oraz przygotowanie map diecezji płockiej w 1779 roku w skali 1:185 000 (skala map topograficznych) skłoniły do rozwinięcia przedsięwzięcia na pozostałe diecezje. Konieczność potrzeby opracowania dokładnych map wyraził biskup, później prymas Michał Poniatowski w swoich *Rozporządzeniach (Nakazanie opisów położenia far diecezji płockiej dla ułożenia mapy geograficznej)*, gdzie pisał:

„Ktokolwiek zastanawia uwagę nad sposobami pomagającymi wiele do prawowania dobrze rządu, czyli do Cywilnego, czyli Duchownego, w iakiey kraiu rozległości, przekonany być musi, iż iednym z wielce użytecznych iest Mappa czyli Karta Geograficzna, położenie tegoż Kraju z osadłościami przed oczy wystawiająca – do takowey zaś porządnej Karty ułożenia naywięcey dopomodz mogą Opisy szczegulne, a dokładne każdey Fary”¹¹.

Podobnej treści myśl została wyrażona przez biskupa M.J. Poniatowskiego po objęciu jako administrator apostolski diecezji krakowskiej (do 12 lipca 1782 r.)¹² w liście okólnym podpisanym przez Józefa Olechowskiego 12 marca 1783 roku:

„Pomagając ile być mogło ze strony Naszey tak zamysłem KROLA JMci dla Oyczyzny pożytecznym iako też dozor Rządu Pasterskiego załatwiając, przyszedłszy już do tego w Dyecezyi Naszey Płockiej, iż całą we wszystkie Fary dokładnie opisaną, i na Karcie wyłożoną przed oczami mamy. Pragniemy wielce, abyśmy się podobnym sposobem i na rozległości Dyecezyi Krakowskiej iako może być naydokładniey na karcie opisaną zaopatrywać mogli. Który więc sposób udał nam się w tym zamierzeniu W dyecezyi Płockiej, ten sam Krakowskiej podaiemy”¹³.

Artykuły, według których „ma być uczynione jak najdokładniejsze opisanie całej diecezji na uskutecznienie mapy czyli karty geograficznej” zostały określone w rękopiśmiennym odpisie z 1791 r. jako „Projekt do robienia mapy przez plebanów, wynaleziony przez Prymasa”¹⁴.

Ankiety parafialne, obok wizytacji kościelnych, były prawdopodobnie jedną z podstaw odnalezionych przez B. Kumora, a następnie opisanych i wydanych przez B. Szadego i J. Szczepaniaka, spisów beneficjalnych oraz geograficznych diecezji krakowskiej dla lat 1786–1788¹⁵. Ich powstanie można wiązać z faktem, że prace nad „Geograficzno-statystycznym opisaniem parafii Królestwa Polskiego w r. 1791” prowadzone były właśnie w biskupstwie krakowskim¹⁶, w okresie,

¹¹ *Rozporządzenia y pisma pasterskie za rządów [...] Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego etc. etc. do dyecezyi płockiej wydane. Dla wygody teyż dyecezyi zebrane, i do druku podane*, t. 4, Warszawa 1785, s. 124–125. W historiografii funkcjonuje opinia, że faktycznym autorem *Rozporządzeń* był kanclerz zadworny biskupa płockiego – Krzysztof Żurawski; Z. Zielińska, *Poniatowski Michał*, s. 459.

¹² P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce: w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, s. 169.

¹³ *Dokument do historii słownika geograficznego w Polsce. Nakazanie opisanie położenia Far Diecezji Krakowskiej dla ułożenia Mapy Geograficznej, 12 marca 1783*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 5, 1932, s. 209.

¹⁴ B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku*, s. 59–60.

¹⁵ *Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII w.: Materiały źródłowe*, t. 1: *Ludność i organizacja diecezji krakowskiej*, oprac. B. Szady, Lublin 2010; *Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII w.: Materiały źródłowe*, t. 2: *Duchowieństwo diecezji krakowskiej*, oprac. J. Szczepaniak, Lublin 2011.

¹⁶ J. Kleczyński, *Poszukiwania spisów ludności Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach Moskwy, Petersburga i Wilna*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 8, 1898, s. 381.

gdy jego administratorem – mimo objęcia funkcji prymasa – pozostawał wciąż Michał Jerzy Poniatowski. Obok dostarczenia materiału dla wspomnianej wyżej mapy diecezji płockiej oraz map województwa krakowskiego z 1785 r. w skali 1:185 000 i województwa sandomierskiego z 1786 roku w skali 1:170 000 (autorstwa Franciszka Czajkowskiego), ankiety stanowiły podstawowe źródło dla „mapp szczególnych” Karola Perthéesa w skali 1:225 000, o których autor nie mógłby marzyć, „gdyby plebańskie opisy parafii nie dostarczyły mu po r. 1783 mniej lub więcej 90 procent potrzebnych do tego materiałów”¹⁷. Sposób ankietowania oraz punkty zawarte w ankietach dla diecezji płockiej i krakowskiej, których przygotowanie oraz przeprowadzanie zlecił biskup M.J. Poniatowski, zostały powielone w innych diecezjach – poznańskiej przez Onufrego Okęckiego oraz gnieźnieńskiej – przez Kaspra Szajowskiego¹⁸. Ankiety parafialne stanowiły także podstawę wydanego niedawno przez K. Chłapowskiego i S. Górzyńskiego sumarycznego zestawienia *Regestr diecezjów*, które sporządził ksiądz Franciszek Czajkowski¹⁹.

W literaturze przedmiotu panuje pewien chaos odnośnie do liczby ankiet parafialnych oraz punktów, które stanowiły kanwę dla opisu parafii koronnych. Treść pierwszej, wymienionej wyżej, 5-punktowej ankiety z 1778 roku przytoczył w całości J. Wieteska omawiając wyniki jej przeprowadzenia dla archidiakonu pułtuskiego²⁰. Krótko scharakteryzował ją także K. Buczek w opracowaniu poświęconym Karolowi Perthéesowi²¹. W tym samym tekście jest mowa o drugiej – 7-punktowej ankiecie dla diecezji płockiej i chełmskiej oraz 9-punktowej ankiecie przygotowanej dla diecezji krakowskiej i innych diecezji polskich²². Dodatkową informację zawarł Buczek w swojej historii kartografii pisząc o ankiecie 14-punktowej²³. Wzmiankę o ankiecie 14-punktowej można potraktować jako pomyłkę, gdyż K. Buczek odwoływał się do źródeł i opracowań dotyczących 9-punktowej ankiety ogłoszonej 1 grudnia 1782 roku dla diecezji płockiej oraz

¹⁷ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, s. 57–58, 67.

¹⁸ H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, s. 6.

¹⁹ „*Regestr diecezjów*” Franciszka Czajkowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784, oprac. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa 2006.

²⁰ J. Wieteska, *Materiały do Atlasu Historycznego Polski w XVIII w. Archidiakoniat pułtuski w ankiecie Michała Poniatowskiego z r. 1778*, „Przegląd Historyczny”, t. 43, 1952, z. 2, s. 340.

²¹ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, s. 57: „1° wyliczyć wszystkie wioski z parafiami z określeniem ich położenia (według stron świata) i odległości (w milach) w stosunku do kościoła parafialnego i dekanalnego, nie wyłączając pojedynczych chałup, karczmem, młynów itp.; 2° podać odległość i położenie w stosunku do miast grodowych i powiatowych; 3° opisać drogi do tych miast; 4° podać czas potrzebny na ich przebycie; 5° określić położenie bagien, jezior, stawów i rzek w stosunku do osad, a rzek także do większych miast oraz granic powiatu, ziemi i województwa”.

²² K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, s. 57–58. W skrócie można je streścić jako: 1) miejscowości wraz z odległościami od kościoła parafialnego; 2) odległości od sąsiadujących parafii; 3) odległość od najbliższych miejsc od parafii – miasta grodowe, powiatowe itd.; 4) opis dróg do tych wszystkich ważnych miejsc; 5) opis bagien, błot i jezior oraz ich nazwy, brody, sadzawki, kanały, mosty, przeprawy itp.; 6) góry, wąwozy, bory, lasy, zarośla i krzaki; 7) młyny, tartaki, rudnie, huty, folusze; 8) drogi partykularne i trakty publiczne; 9) granice administracji państwowej.

²³ K. Buczek, *The history of Polish cartography*, s. 104.

12 marca 1783 roku dla diecezji krakowskiej²⁴. Bardziej prawdopodobny jest natomiast 7-punktowy kwestionariusz dla parafii płockich i chełmskich, pochodzący z 1782 lub 1783 roku, a więc równoległy do najbardziej rozpowszechnionego, składającego się z 9 punktów. Ze względu na brak pełnego aparatu naukowego w opracowaniu poświęconym K. Perthéesowi trudno określić podstawę źródłową dla informacji przekazanej przez K. Buczkę dotyczącej sporządzenia ankiet dla diecezji chełmskiej (z dołączonym opisem parafii Opalin) i płockiej wg kwestionariusza 7-punktowego. Podobną informację przekazał pod koniec XIX wieku J. Kleczyński, który jako jeden z pierwszych ocenił zawartość opisów parafii koronnych, które znajdowały się pod koniec XIX wieku w Petersburgu²⁵. Analiza treści wszystkich kwestionariuszy wskazuje na istotną zbieżność treści ankiety 5-punktowej i 9-punktowej. Ankieta wcześniejsza nie poruszała niektórych zagadnień, takich jak własność miejscowości, ukształtowanie powierzchni czy zalesienie. Z drugiej strony, w ankiecie 9-punktowej z 1782 roku można spotkać całe fragmenty wskazujące na jej źródło w ankiecie wcześniejszej;

– ankieta 5-punktowa (1778), pkt. 2: „Pilnie się wywiedzieć potrzeba o odległości i położenie miejsc znaczniejszych, jako to miast grodowych lub powiatowych, jak wzajemnie te miasta od siebie są odległe i w jakim położeniu i takie odległości podług wielkich mil, lub miernych albo małych... wyrazić należy”²⁶;

– ankieta 9-punktowa (1782-1783), pkt. 3: „Pilnie się wywiedzieć o położeniu i odległości znaczniejszych miejsc od swojej Parafii, iako to Miast Grodowych, Powiatowych, Archidiakonalnych, i iak też Miasta wzajemnie od siebie odległe i położone, naydokładniey wyrazić”²⁷.

Podobnej analizy afiliacyjnej nie można przeprowadzić w odniesieniu do ankiety 7-punktowej, gdyż tekst źródłowy spłonął razem z opisami parafii koronnych w 1944 roku. Wartość streszczenia przytoczonego przez J. Kleczyńskiego w 1898 roku budzi poważne wątpliwości, gdyż pierwsze trzy punkty podane przez niego (1. Parafia; 2. miejsca do parafii należące; 3. dziedzice i posesorowie) znajdują się w pierwszym punkcie ankiety 9-punktowej. Ponadto ujmuje ona w jednym akapicie drogi, lasy i mosty oraz pomija całkowitym milczeniem rzeki i jeziora²⁸.

Dzięki działalności prymasa M.J. Poniatowskiego, po raz pierwszy w kartografii polskiej metodycznie oraz na tak dużą skalę został wydzielony etap gromadzenia informacji terenowych, które miały stać się podstawą kartowania. Nie wpłynęło to znacząco na poprawę jakości kartometrycznej map, ale bardzo mocno

²⁴ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 85; tenże, *Kartograf*, s. 61.

²⁵ J. Kleczyński, *Poszukiwania spisów ludności*, s. 380: „Pytania powyższe w dyecezyach Płockiej i Chełmskiej są zredukowane do siedmiu następujących: 1) Parafia; 2) miejsca do parafii należące; 3) dziedzice i posesorowie; 4) drogi wewnątrz parafii, mosty, lasy; 5) kościoły graniczne i drogi do nich; 6) drogi zewnętrzne do dekanatu; 7) miasta najbliższe i drogi do nich”.

²⁶ J. Wieteska, *Materiały*, s. 340.

²⁷ *Dokument do historii*, s. 211.

²⁸ J. Kleczyński, *Poszukiwania*, s. 380.

wzbogaciło ich wartość informacyjną i treściową (sieć osadnicza, granice, obiekty fizjograficzne). Wyjaśnienia relacji z królem Stanisławem Augustem nie należy szukać na poziomie rywalizacji – jak sugeruje B. Olszewicz²⁹ – ale na poziomie współpracy. Oświecenie katolickie – a za świadomych tego nurtu należy uznać bez wątpienia obu braci – zakładało bowiem, jak było to w przypadku cesarstwa austriackiego, ścisłą i podległą (służebną) rolę struktur i instytucji kościelnych wobec państwa. Symbolem takiej służby na polu kartografii może być działalność zarówno samego biskupa M.J. Poniatowskiego jak też ks. Franciszka Czajkowskiego, który pojawia się w latach 1783–1786 na dworze królewskim przy realizacji projektu Karola Perthéesa. Można zacytować opinię E. Rostworowskiego: „W osobie Michała Poniatowskiego mamy do czynienia z przedstawicielem jakiejś polskiej wersji józefinizmu, czyli reorientacji działalności duchowieństwa na funkcje administracyjno-oświatowe i wprężenia Kościoła w służbę państwu”³⁰.

Słowa kluczowe: Michał Jerzy Poniatowski, Franciszek Czajkowski, historia kartografii w XVIII w., ankiety parafialne

Literatura

- Buczek K., 1935, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, t. 3, s. 115–321.
- Buczek K., 1938, *Czajkowski Franciszek*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 4, Warszawa, s. 152–153.
- Buczek K., 1963, *Dzieje kartografii polskiej XV–XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław (poszerzone wydanie angielskie: *The history of Polish cartography from the 15th to the 18th century*, Wrocław 1966).
- Buczek K., 2003, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: Karol Perthées (1739–1815), *fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. J. Pawłowski, Warszawa, s. 21–163.
- Dokument do historii słownika geograficznego w Polsce*, 1932, „Polski Przegląd Kartograficzny”, nr 5, s. 208–213.
- Ertman A., 2012, *Dwie rękopiśmienne mapy Karola Perthéesa w zbiorach Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 2, s. 141–147.
- Halban A., 1898, *Statystyczny opis parafij polskich w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 12, s. 99–100.

²⁹ „Myśl ta – zapewne nie pozbawiona była związku z planami króla (zob. poz. [51]), któremu brat prymas zaprzagnął dopomóc lub z nim na polu skartowania kraju rywalizować”, B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku*, s. 59;

³⁰ Cyt. za Z. Zielińską, *Poniatowski Michał*, s. 468. Podobną opinię wyraził E. Rostworowski także w swojej syntezie dziejów powszechnych, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 771.

- Kleczyński J., 1898, *Poszukiwania spisów ludności Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach Moskwy, Petersburga i Wilna*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 8, s. 378–387.
- Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII w., 2010, w.: *Materiały źródłowe*, t. 1, *Ludność i organizacja diecezji krakowskiej*, oprac. B. Szady, Lublin.
- Kościół i społeczeństwo Małopolski w II połowie XVIII w., 2011, w.: *Materiały źródłowe*, t. 2, *Duchowieństwo diecezji krakowskiej*, oprac. J. Szczepaniak, Lublin.
- Maciesza A., 1934, *Jak dawniej układano mapę*, „Ziemia”, 20, nr 1-2, s. 20–26.
- Nitecki P., 2000, *Biskupi Kościoła w Polsce: w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa.
- Olszewicz B., 1921, *Polska kartografia wojskowa*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa.
- Olszewicz B., 2003, *Kartografia polska XVIII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, Warszawa.
- Parafia Tarchomin wieś. *Opis z 1785 r. ks. Franciszka Czaykowskiego*, 2000, oprac. Z. Drzewiecki, Ząbki.
- „Regestr diecezjów” Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784, 2006, oprac. K. Chłapowski, S. Górzyński, Warszawa.
- Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 r. *Dekanat grodzieński*, 1994, oprac. W. Wernerowa, Warszawa.
- Rozporządzenia y pisma pasterskie za rządów [...] Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa plockiego etc. etc. do dyecezyi plockiey wydane. Dla wygody teyże dyecezyi zebrane, i do druku podane*, 1785, t. 4, Warszawa.
- Rutkowski H., 2012, *Kartografia na wystawie „Stanisław August, ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator 1764–1795”*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 2, s. 188–189.
- Rutkowski H., *Mapy Perthéesa* (dostęp: http://mapy.geohistoria.pl/perthees/TMH-Komentarz_do_map_Pertheesa.pdf, 11 września 2012)
- Wernerowa W., 2003, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, w: *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. J. Pawłowski, Warszawa, s. 165–192.
- Wieteska J., 1952, *Materiały do Atlasu Historycznego Polski w XVIII w. Archidiakoniat pułtuski w ankiecie Michała Poniatowskiego z r. 1778*, „Przegląd Historyczny”, t. 43, z. 2, s. 338–346.
- Zielińska Z., 1983, *Poniatowski Michał*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 27, Wrocław, s. 455–471.

Activities undertaken by Michał Jerzy Poniatowski to promote the development of Polish cartography

Summary

The article addresses selected problems concerning the role of Michał Jerzy Poniatowski (1736–1794), a royal brother and catholic primate of Poland, in the history of Polish cartography. The greatest emphasis is put on Poniatowski's participation in conducting

a parish survey which became the foundation for major cartographic works during the king Stanisław August Poniatowski's reign (especially the so-called 'specific maps'). The surveying exercise, conducted in close collaboration with rev. Franciszek Czapkowski, was organised by Michał Jerzy Poniatowski, first in his capacity of a bishop of Płock, then a bishop of Cracow and finally a bishop of Gniezno and the primate of Poland. The author tries to answer the question (already raised in literature) about the person who was the actual initiator and originator of the parish surveys as a method to collect material to prepare exact maps of the country's territory. The author also raises the issues concerning the 1778–1783 survey questionnaires. In conclusion, the article returns to the issue of interpreting primate Poniatowski's activities in the context of developments in cartography at the court of his brother, king Stanisław August Poniatowski.

Key words: Michał Jerzy Poniatowski, Franciszek Czapkowski, history of cartography in the 18th century, parish survey